

Bevezető

Fehér Katalin, Vigvári András, Virág Tünde

Jelen kutatásunk célja a szociális bérlakás-rendszer, a lakhatási szegénység és a lakóhelyi szegregáció összefüggéseinek, ezekre a problémákra adott egyéni és intézményi szintű válaszoknak, valamint a szociális bérlakásban élő emberek helyzetének vizsgálata volt. Kvalitatív terepmunkán alapuló kutatásunk célja egyrészt a helyi viszonyok megismerése, a lakhatási problémák tágabb társadalmi-gazdasági kontextusban való értelmezése, másrészt a lakhatási szegénység kezelésére fókuszáló, helyben megvalósuló állami, önkormányzati és civil kezdeményezések elemzése, hatása a szegény családok lakhatási helyzetére, a különböző önkormányzati döntések, fejlesztések hatása a helyi szociális bérlakás piacra, a szegény családok városon belüli térbeli elhelyezkedésének változására. Kutatási kérdésünk egyrészt arra irányult, hogy a város vezetőinek, a szociális bérlakások elosztása és hasznosítása felett rendelkező szakembereknek milyen elképzelései vannak a lakhatási problémákról, a szociális bérlakások és szegregált telepek helyzetéről, az ehhez kapcsolódó elképzelések és tervek hogyan jelennek meg a helyi narratívákban? Hasonlóképpen a szegény emberekkel kapcsolatban álló különböző szakemberek (családsegítő és gyerekjóléti szolgálat, cigány kisebbségi önkormányzat, oktatási intézmények) szerint melyek azok a városrészek, amelyekben szegény emberek élnek, mi jellemzi őket. Emellett szeretnénk volna a lakhatási viszonyokat az érintettek, a bérlakások és szegregátumok lakói szemszögéből, az elbeszélései szerint megismerni: az ő életükben megjelenik-e a kirekesztettség, mennyire érzik megbélyegzettnek a lakóhelyüket, milyen mobilitási lehetőségeik vannak?

A városok térbeli, társadalmi szerkezetének, azon belül az eltűnő és újratermelődő szegénytelepek dinamikus változása figyelhető meg az elmúlt évtizedekben. A várostervezést, a várospolitikát formáló vezetők, a városi lakosok szegényekhez, más etnikai csoportokhoz való viszonyát tükrözi a város térbeli-társadalmi szerkezete: az elkülönülő terek, a telepek, szegregátumok számossága, a városrészek közötti határok élessége, a városrészek átjárhatósága, a különböző társadalmi csoportok közötti társadalmi kapcsolatok intenzitása vagy visszaszorulása. Azaz a városi térben élő különböző társadalmi csoportok a közöttük levő társadalmi távolságot térbeli elkülönüléssel is igyekeznek megjeleníteni. Egy-egy társadalmi, etnikai csoport térbeli elhelyezkedése és annak változása a társadalmi egyenlőtlenségek térbeli vetületeként értelmezhető, vagyis a térbeli és társadalmi távolság szorosan összefügg egymással. (Duncan-Duncan, 1955) Értelmezésünk szerint a városlakók és a városvezetés által kialakított elkülönült (alacsony vagy magas státuszú) terek, illetve a megjelölésükre használt fogalmak nem önmagukban létező, állandó, objektív kategóriák, hanem a gazdasági, társadalmi környezet hatására folyamatosan változnak és alakulnak. Ezek a terek mindig is léteztek, és létezni fognak egészen addig, amíg lesznek olyan családok, amelyeket a többség cigánynak, szegénynek tart, amíg lesznek olyan emberek, akikkel a többségi társadalom tagjai nem szeretnének közös térben létezni. Ugyanakkor az antropológiai kutatások a városok térbeli-társadalmi átalakulásának vizsgálatakor felhívják a figyelmet arra, hogy a gettó szó használata erős általánosításhoz, sztereotípiák kialakulásához vezet, és a statisztikai adatokban társadalmilag és gazdaságilag homogénnek tűnő terek heterogenitásának, belső differenciáltságának vizsgálatára helyezik a hangsúlyt. (Small, 2008) A magyar városok térszerkezetét és a kialakuló szegregátumokat nagyban befolyásolta a rendszerváltásig működő kelet-európai lakásmodell. A piacgazdasági átmenet részeként a lakásállomány harmadát

privatizálták, kisebb arányban pedig az eredeti tulajdonosához kerültek vissza (Hegedűs-Tosics, 1998). A bérlakások privatizációja azonban nem érintett minden réteget azonosan: a már a szocializmus időszaka alatt is fennálló lakhatási és jövedelmi egyenlőtlenségeket tovább polarizálta (Bodnár, 1996). A megmaradó önkormányzati bérlakásokban azok a lakók maradtak, akik a rendkívül alacsony áron történő megvásárlást sem engedhették meg maguknak. A nem privatizált, különösen pedig az egy tömbben elhelyezkedő bérlakások a fizikai és szociális romlás magas kockázatát hordozzák magukban.

Az alacsony társadalmi státuszú lakosság lakhatásában a rendkívül szűkös, és gyakorta a szegénytelepeken vagy azok közelében elhelyezkedő olcsó lakhatást kínáló önkormányzati bérlakásokon túl fontos szerepet játszanak a hagyományos cigány- vagy szegénytelepek, illetve a kilencvenes évektől kiépülő új, „szocpolos” telepek. A települések térszerkezetét a mai napig meghatározza, hogy a hatvanas-hetvenes években volt-e a településen belül, vagy közvetlen közelségében nagyobb cigánytelep, illetve az, hogy a telepet az adott tanács milyen koncepció szerint igyekezett felszámolni. A hatvanas években a cigánytelepek többsége általában a legközelebbi lakott területtől távol, gyakran több kilométerre helyezkedett el. A telep legközelebbi lakott településtől való távolsága egyben jelezte azt a társadalmi távolságot, amit a település ideálisnak vélt a nem cigány társadalomtól; ez a távolság szimbolizálta a külterületi cigánytelepek társadalmi kivettségét. A hatvanas években az állam által támogatott telep felszámolási programban a kedvezményezettek kedvezményes hitelt és ingyenes telket kaptak csökkentett komfortfokozatú, azaz „Cs-lakások” építésére. Az általában szoba-konyhás, a népesebb családok számára eleve szűkös, villanyral általában ellátott, de nem közművesített Cs-házak a tanácsok által kijelölt, általában gazdálkodásra, konyhakert kialakítására, állatok tartására alkalmatlan apró telkeken épültek fel, a település legkevésbé értékes, gyakran belvizes területén, ahova nem vezetett kövezett út, távol volt a település központjától és intézményeitől. A Cs-lakásokat rendszerint egy tömbbe építették, így azok a települések szélén újratertelték a szegregált cigánytelepeket, ahova olyan családok költöztek, akiket sokszor meg sem kérdeztek szándékaikról, igényeikről – a fejük felett döntöttek. (Berey, 1990) A szocializmusban lezajlott telep-felszámolási akciósorozat átrendezte és a mai napig meghatározza a roma családok településen belüli térbeli elhelyezkedését, hiszen a rendszerváltást követően napjainkig országos szinten nem történt számottevő, a lakhatási integrációt célzó fejlesztés. Ugyanakkor az elmúlt másfél évtizedben jelentős mértékben átalakultak a roma családok lakhatási körülményei: az állam a gyermekek száma alapján minden család számára vissza nem térítendő lakásépítésre (szocpol), később használt lakás vásárlására (félszocpol) irányuló támogatást nyújtott. (Órszigethy, 1999) A szegény/cigány családok számára épült szocpolos házak számára általában a települések legszélső utcáiban jelölt ki az önkormányzat telkeket. Ezzel a települések többségében egy új szegregációs forma jelent meg, a szocpolos sor. Számos helyen a hetvenes években felépült CS-házak telepek épültek át szocpolos teleppé, konzerválva a lakóhelyi kirekesztést.

Az NFÜ kezdeményezésére készült kérdőíves felmérés eredményei szerint jelenleg 823 településen és 10 fővárosi kerületben – a települések egynegyedében – összesen 1633 szegény- és cigánytelep, szegregátum található (Domokos-Herczeg, 2010). A TÁRKI kutatásai rámutatnak, hogy az etnikai szegregáció egy településen annál erősebben jelentkezik, minél nagyobb a népességben belül a cigány lakosság települési számaránya, illetve minél nagyobb a település mérete lakosság szám alapján (Kopasz, 2006). Ladányi János 2001-es népszámlálási adatok másodelemzése révén megállapította, a település mérete és betöltött szerepe negatívan korrelál a szegregált körülmények között élő lakosság arányával, ám arányaiban mégis a nagyobb településen nagyobb lakosság számot érint. Eredményei szerint a lakosság 17,8%-a él szegregált körülmények között, közülük minden harmadik városi. Az alacsonyabb ingatlanárakkal rendelkező terü-

letek felé történő vándorlás a budapesti lakosság körében magasabb, mint a többi városban, ezt a mutatót elsősorban az befolyásolja, hogy mennyire tudott az adott város a posztindusztriális gazdaság térszerkezetébe integrálódni (Ladányi, 2011).

Fontos megjegyezni, hogy kutatásunk konkrét előzményekre is tudott támaszkodni: a hetvenes évek végén ugyanebben a városban, hasonló szándékkal szerveztek terepmunkát társadalomtudósok. 1979-ben hat kutató, a Forrás folyóirat szerkesztőségének tagjai a város gazdasági, szociális és kulturális jellemzőit igyekeztek feltárni, amely kutatásból később tanulmányorozatot szerettek volna leközölni, de végül a terveknek csak egy része valósult meg. Így ír erről Varga Csaba Baj-gyűjtemény című, 1980-as, szintén a sorozat keretein belül megjelent tanulmányának előszavában:

„E számunktól kezdődően előreláthatólag 4-5 hónapon át [kisvárosról] szóló szociográfiai írásokat adunk közre. Sorozatunk előzménye az, hogy 1979 tavaszán és nyarán hat fiatal író tartózkodott a városban, társadalomrajzot készítendő a [helyi] állapotokról, gazdasági, kulturális és szociális jelenségekről. E vállalkozásra a Forrás szerkesztősége és a KISZ [...] megyei Bizottsága jóvoltából került sor, utóbbinak áldozatos anyagi támogatásával. Jóllehet, a [kisvárosi] szociográfiai publikációkat sorozatszerűen most indítjuk, ám a tavalyi novemberi számban A harmadik hullám címmel napvilágot látott írás már a szóban forgó vállalkozás keretein belül született.”

Érdekes adalékkal szolgál azonban az eredmények fogadtatását illetően Gergely A. András „Kisváros és nyilvánosság. Egy empirikus városkutatás tapasztalataiból” című írása:

„Egy várostalan falu, majd egy tradicionális mezőváros és a megyeközpont szociografikus földolgozását vette terbe a hetvenes évek végén a megyei tanács, mintegy folytatásaként annak az önismereti törekvésnek, mely ugyanezt a megyei vezetést már 1969-ben Végh Antal „Állóvíz” című írása nyomán arra vezette, hogy közéleti vitát nyisson a megye állóvizeiről. Fülöpszállás kutatása után, 1979-ben [kisváros] fölmérésére vállalkozott néhány kutató, alkalmi képet rajzolva a kultúra, az értékrend, a közéletsszerveződés és az intézményrendi kapcsolatok köréből (Varga Csaba; 1980; Kamarás István, 1980; Csató Károly, 1980; Keresztes Ágnes, 1981). A hétrészesre tervezett publikációsorozatot azonban a [kisvárosi] városvezetés a második közlemény után leállította, hivatkozván a pártvezetőség álláspontjára, mely szerint: „a megfelelő egyeztetés hiánya miatt” a vizsgálódás figyelmen kívül hagyta a helyi vezetők szempontjait, s „szűk körre kiterjedő” interjúzással nem lehet objektív képet nyújtani. A pártbizottság [kisvárosi] titkára lemondott, mondván: ha a megyei vezetés egyetért ezzel a városképpel, akkor nem tehet mást, érdemtelenül működik fél évtizede már.”

Mindezek tükrében fontos kérdésnek tartottuk, hogy megvizsgáljuk a kutatási terepünket adó kisvárosban a szegények és cigányok lakhatási lehetőségeit, azok térbeli és időbeli dinamikus változásait, valamint a városnak a viszonyulását e csoportokhoz.

A kutatás módszertana

Jelen kutatás kezdeményezője a Társadalomelméleti Kollégium (TEK) és a Szociális Építőtábor Egyesület részben közös tagsága volt. Az elméleti, kritikai társadalomtudományi tevékenysége mellett a szakkollégiumban a kétezres évek első évtizedének végén egy aktivista, a társadalmi problémákra közvetlenül is reagáló, beavatkozó irányvonal kezdett kibontakozni, melynek egyik megjelenési formája volt a szociális

bérlakásokban, illetve általánosságban lakhatási szegénységben élők helyzetén javítani kívánó Szociális Építőtábor Egyesület. A szociális építőtábor koncepciója a hátrányos helyzetű, eladósodott bérlakók lakásainak felújítását tűzte ki céljául, az érintettek és önkéntesek bevonásával. Az első, 2010-es nagykanizsai építkezést követően fogalmazódott meg az igény arra, hogy az építkezés helyi közösségeiben szerzett tapasztalatokat tudományos formába öntsük, másrészt terepmunkán alapuló, empirikus kutatást végezzünk a bérlakásokban élők helyzetével, a városi bérlakásszektor tágabb összefüggéseivel kapcsolatban. A kutatást megelőző félévben a TEK szervezésében a kutatásban részt vevő hallgatók a kutatási témához kapcsolódó hazai és nemzetközi városszociológiai szakirodalom feldolgozásával, a kutatás helyszínéül kiválasztott kisváros statisztikai adatainak, elérhető dokumentumainak feldolgozásával készültek fel a kutatásra. A fél éves szemináriumon az egyetemi hallgatók elsajátították a közösségkutatás elméleti irodalmát, megismerkedtek azokkal a szociológiai kérdésekkel, melyek a terepeinken relevánsak, betekintést nyertek a hely- és régiótörténet forrásaiba és irodalmaiba, valamint részletesen felkészültek a terepen használatos módszerek alkalmazására. A terepmunka előtti adatgyűjtéskor a nyilvános statisztikai adatbázisokat, a településtörténeteket, helyi forrásokat, illetve a településről és tágabb térségéről írt néprajzi, szociográfiai, szociológiai leírásokat, regionális elemzéseket, fejlesztési terveket és dokumentumokat, valamint a sajtót használtuk. Az előzetes terepbejárás során készített szakértői interjúk, a helyben beszerezhető dokumentumok alapján a terepkutatás előtt meghatároztuk azokat a területeket, ahol a családi interjúk készülnek. A város által rendelkezésünkre bocsátott címlista alapján meghatároztuk, hogy a város mely részein helyezkednek el tömbszerűen szociális bérlakások. Ezt összevetettük a városi dokumentumokban, és az előzetes szakértői interjúk során szegregátumként meghatározott területekkel. A két dimenzió alapján meghatározott városrészek közül a következő terepeket választottuk ki:

1. Alacsony státuszú, szegregátumként meghatározott lakótömb magántulajdonban levő lakásokkal
2. Alacsony státuszú szegregátumként meghatározott lakótömb szociális bérlakásokkal
3. Közepes státuszú lakótömb szociális bérlakásokkal

Mindeközben körvonalazódtak a szakértői és családi interjúk kérdéskörei, legfontosabb témái, amit a következőképpen összegezhetünk:

Lakáspolitikai: Mi jellemzi kutatási terepünk lakáspolitikáját? Hogyan alakult az önkormányzati bérlakások száma és városon belüli elhelyezkedése az elmúlt évtizedekben? Milyen kapcsolódó önkormányzati stratégiákat, a városfejlesztési koncepciókat alkottak meg a szociálisan elmaradott városrészek fejlesztésére, milyen lépésekre került sor ennek érdekében?

Bérlakás-rendszer: Milyen rendszerben működik a szociális bérlakások kiutalása, milyen látható és rejtett mechanizmusok működnek? Hogyan látják mindezt a hivatali dolgozók és a lakosság? Mennyire átlátható a rendszer, az érintettek mennyire vannak tisztában a lakáselosztás és lakáskiutalás folyamatával, annak szabályaival? Mennyire érvényesülnek a szociális szempontok, érezhetőek-e diszkriminatív szempontok a lakáselosztás folyamatában?

Szegregáció: Vannak-e lehatárolható szegregátumok a városban? Mi jellemzi és különbözteti meg ezeket a területeket, milyen narratívák élnek a lakosság és a városvezetés szemszögéből? Milyen szerepe van a szegregációban a bérlakás-tömböknek, miben különböznek a magántulajdonú szegregátumoktól? Vannak-e különbségek a szociális bérlakás-tömbök között, és ha igen, vajon mire vezethető mindez vissza? Milyen lakóhelyi mobilitás figyelhető meg a város szegények lakta területein, milyen lakástörténet jellemzi a szegregátumok lakóit?

Szociális ellátórendszer: Milyen szerepet töltenek be szociális ellátórendszer intézményei a szegény

családok életében? Milyen más szervezettel, intézménnyel állnak kapcsolatban, hova tudnak krízis esetén fordulni? Hogy érzékelhetőek a szociális ellátórendszer változásai a lakosság, bérlakók életében? Milyen kapcsolatban áll az ellátórendszer a lakáspolitikával?

A terepmunka

2012 augusztusában az egész kutatócsoport tíz napot töltött együtt a városban. Terepmunkánk során a közösség tanulmány (community study) módszerét alkalmaztuk, *mely módszer lényege az egymással összefüggő, egymást átható társadalmi folyamatok leírása és értelmezése egy világos társadalmi kereten belül, amelynek körvonalait mind a kutató, mind a vizsgált csoport tagjai személyesen érzékelik.* (Sárkány, 2000:57) A módszer voltaképpen a törzsi társadalmakat vizsgáló kulturális antropológia holisztikus elvének kiterjesztése a komplex, modern társadalmakat vizsgáló terepmunkákra, ahol egy földrajzilag illetve térszerkezetileg megragadható egység, mint esetünkben kisebb városrészek, telepek, szegregátumok, háztömbök, lehetőség nyílik olyan komplex folyamatok áttekintésére, kutatására, melyek a maguk egészében egy-egy módszer segítségével nem vizsgálhatóak. (Sárkány, 2000) A kutatóműhely tagjai így napról napra ugyanazt a földrajzilag és térszerkezetileg jól behatárolható városrészek illetve utcák szomszédságait keresték fel, mely egyfelől könnyítette az adatgyűjtés hatékonyságát, másrészt pedig hozzájárul az általunk vizsgált terek komplexebb megértéséhez. A terepmunka során felmerülő további kutatási kérdéseink megválaszolásához pedig szakértői interjúkat készítettünk a városhoz tartozó közintézmények és civil szervezetek képviselőivel. Az intenzív terepmunkát esténként terepnapló írás követett, ennek során lehetőségünk nyílt arra, hogy a napközben különböző szereplőkkel, a különböző városrészekben interjúzókat esténként megbeszélhettük tapasztalataikat. Ezek az esti beszélgetések nemcsak a műhelytagok közötti együttműködéseket erősítették, hanem létrehoztak egy folyamatosan formálódó közös tudást is a terepről, ami jelentősen megkönnyítette a kutatók egyéni munkáját, és lehetőséget adott arra, hogy terepmunka közben is formálódjon a kutatás fókuszja, a felkeresendő személyek köre.

A terepen készült interjúk alapján két tematikus fejezetet írtunk: az egyik a város több évtizedes lakáspolitikáját, a lakhatási problémákra adott különböző válaszokat, modellkísérleteket és ezek eredményeit, illetve a város jelenlegi lakáspolitikáját, a különböző városrészekben megjelenő eltérő lakhatási problémákat mutatja be, míg a másik tanulmány a városban megjelenő lakhatási problémák egy szűk metszetére fókuszál és a kisebbségi érdekképviselet, elsősorban a CNÖ munkáján keresztül mutatja be a cigány családok lakhatási helyzetének változását a városon belül. A kötetben szereplő további három tanulmány a városon belül kiválasztott városrészekben készült családi interjúk alapján bemutatja a város szemében megbélyegzett szociális bérlakás-tömb életét, az ott élő családok differenciált helyzetét, a város két, egymás mellett elhelyezkedő stigmatizált és kriminalizált utcájának életét, ahol a családok többségében saját tulajdonú házban élnek, illetve egy olyan, a város szemében konszolidáltak, rendezettnak tartott bérlakás-tömb lakóinak mindennapjait, akik az elmúlt években éltek meg az elszegényedést, eladósodást. Kutatásunkban szeretnénk a terepünk helyszínéül szolgáló alföldi kisváros anonimitását megőrizni, hiszen nem a konkrét személyek és események, hanem a megismerésük révén felismerhető tanulságok és mechanizmusok azok, amelyeket lényegesnek tartunk. Ennek megfelelően megkérdezett szakértőink és interjúalanyaink nevét valamennyi tanulmányunkban megváltoztattuk. Az idézeteket a könnyebb olvasás érdekében részben szerkesztve, kódolás szerint hivatkozva közöljük.

Felhasznált irodalom:

Berey Katalin (1990): A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása, 1961-1986. In: Berey Katalin - Horváth Ágota. 1990. Esély nélkül. Budapest, Vita Kiadó, 5-72. o.

Bodnár Judit (1996): „He That Hath to Him Shall be Given”: Housing Privatization in Budapest after State Socialism. International Journal of Urban and Regional Research, 20: 616–636.

Domokos Veronika – Herczeg Béla (2010): Terra Incognita: magyarországi szegény és cigánytelepek felmérése – első eredmények. Szociológiai Szemle, 2010/3.

Duncan, Otis – Duncan, Beverly Lakóhelyi szegregáció és foglalkozási rétegződés In: Szelényi Iván (szerk.) (1973): Városszociológia. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 182-202.

Hegedűs József - Szemző, Hanna (2010). Shaping the new welfare regime in transition countries: the interplay of public policies and households' strategies (case of Hungary), kézirat.

Hegedűs József – Tosics Iván (1998): A közép-kelet-európai lakásrendszerek átalakulása, Szociológiai Szemle, 1998/2.

Kopasz Marianna (2006): Lakóhelyi szegregáció és társadalmi feszültségek a magyarországi településeken. Tárki, 2006. Elektronikus verzió: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a811.pdf>

Ladányi János (2011): Városi és falusi gettósodás az ezredforduló Magyarországon. Pro Publico Bono Online Támop Speciál, 2011.

Órszigethy Erzsébet (1999): Szocopolpanoráma Nyertesek, vesztesek és adományozók Kritika 11. 14-18.

Sárkány Mihály (2000): Közösségtanulmányok és összehasonlításuk lehetőségei. In: uó:Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában. Budapest, L'Harmattan, 57-73.

Small, Mario Louis (2008): Four Reasons to Abandon the idea of the Ghetto http://home.uchicago.edu/~mariosmall/documents/Small_CC_2008.pdf (letöltés ideje: 2013. 07. 17.)